

A BOKOR idej nagyközösségi ünnepének témája a jézusi erőszakmentesség volt. Az ott elhangzott előadások közül négyet közlünk az alábbiakban.

Az erőszakmentesség és a korai egyház

„Hogy is tudná valaki a háborúkat minden esetben, általános érvénnyel elutasítani, ha maga Isten is indít és vezet ilyeneket?” (Adolf Harnack)

A kereszténység első három évszázada úgy él a mai köztudatban, mint az erőszakos üldözöttség korszaka. E sztereotípa szerint a római hatóságok tüzzel-vassal próbálták irtani a Krisztus-hívőket, azok pedig, ha letartóztatták őket, büszkén megvallották hitüket és vállalták az ezért járó kínzást és kivégzést is. Az őskeresztények nemcsak szavakban hirdették az „evangéliumi” szelídséget, szegénységet és alázatosságot, hanem gyakorlatban is megélték azt. Mi sem állt távolabb tőlük, mint az erőszak alkalmazása, netán a katonáskodás! A hitükhöz való őszinte ragaszkodást a legsúlyosabb üldözések sem tudták megtörni, s számuk nőttön-nőtt, míg végül Nagy Konstantin császár belátta, hogy ha nem lehet elpusztítani ezt a „szektát”, akkor helyesebb a maga oldalára állítani, s az üldözött hitből előbb elfogadott, majd (néhány évtized múlva) államvallást csinálni. Ez az írás nem kívánja (nem is tudná) alapjaiban cáfolni az imént vázolt közhelyeszerű képet. Mindössze arra vállalkozom, hogy árnyaljam az őskeresztények szelídségéről és katonaság-ellenességéről alkotott sommás vélekedésünket.

Rögtön az elején szeretném bemutatni, hogy a kereszténység első három évszázada során az erőszakmentesség és a katonaság kérdésében óriási változás állt be. A jézusi szelídség és ellenségszeretet parancsa mindnyájunk számára ismert – de vajon mennyire visszhangozzák e szavakat a kereszténység első századának nem újszövetségi szövegei? A *Didakhé, avagy a tizenkét apostol tanítása* című, a Kr. u. I. század végén keletkezett iratot igen nagy becsben tartották az első századok keresztény gyülekezetei – nem véletlenül, mert a rövid írás első fele, a „két út”-ről szóló tanítás szorososan követi a jézusi elveket:

„...áldjátok azokat, akik átkoznak titeket, imádkoztatok ellenségeitekért, tartsatok bűjtöt azokért, akik üldöznek titeket. Milyen érdem az, ha azokat szeretitek, akik titeket szeretnek? Nemde ezt teszik a pogányok is? Ti viszont szeressétek azokat, akik gyűlölnék benneteket, és ne legyenek ellenségeitek (vö. Mt 5,44–47; Lk 6,32–33). ... Ha valaki megüti jobb arcodat, tartsd oda a másikat is, és tökéletes leszel (vö. Mt 5,39). Ha valaki arra kényszerítene, hogy menj vele ezer lépést, tégy meg vele kétezret (vö. Mt 5,40–41). Ha valaki elkéri felső ruhádat, add oda neki alsó ruhádat is (vö. Lk 6,30). Ha valaki elveszi, ami a tiéd, ne kérd vissza, úgysem tudod” (vö. Lk 6,30). (Didakhé 1,3–4)

E bizonyítással Jézusnak tulajdonítható mondások után nem sokkal még jelentősebb szavakat olvashatunk:

„Minden rossztól óvakodjál, gyermekem, és minden hozzá hasonlótól. Ne légy haragos, mert a harag gyilkosság-hoz vezet, féltékeny se légy, se viszálykodó, se erőszakoskodó; mindezekből gyilkosság származik” (Didakhé 3,1).

E tanítás jelentőségét abban látom, hogy nem pusztán kinyilatkoztatja a lényegét, hanem egyszerű, rövid magyarázattal is szolgál. Így nem arra tanít, hogy a tanítást kinyilatkoztató személy tekintélye okán kell így vagy úgy cselekedni, hanem érthetővé teszi a tanítvány számára, hogy miért nem szabad haragosnak, erőszakosnak lenni. Ésszel belátható, hogy a gyűlölködésből erőszakos tettek, sőt akár gyilkosságok származhatnak. Ha pedig ésszel is belátható, akkor nincs szükség vallásos hitre. Nem hittartalmak (például Jézus istenfiúsága vagy megváltó halála) miatt nem szabad erőszakot alkalmaznunk, hanem azért, mert ebből gyilkosság származik. A szelídség tehát a korai keresztény közösségek logikus érveléssel alátámasztható erkölcsi eszménye volt.

Az erőszakhoz és különösen a katonáskodáshoz való keresztény hozzáállás évszázadok alatt végbement gyökeres megváltozásának érzékeltetésére lássunk egy példát a konstantini fordulat korszakából. A Kr. u. 314-ben tartott Arles-i Zsinaton (azaz két évvel a nevezetes Milvius-hídi csata, és egy évvel a milánói türelmi rendelet után) az alábbi kánont fogadta el az egyház: „*Akik a békében eldobják a fegyvert, közösítsenek ki. Azokról, akik a béke idején eldobják a fegyvert, azt határoztuk, hogy maradjanak távol a közösségtől* (az Arles-i Zsinat kánonjai, 3).

Jól tudjuk, hogy Konstantin császár győztes hadseregében nagy számban szolgáltak keresztény katonák is. A keresztény katona fogalma, ami a Krisztus utáni évtizedekben még bizonyosan fából vaskarika volt, ekkorra bevett gyakorlattá vált, s az egyház rendelete nem a fegyver megragadását tiltotta már, hanem a fegyver letételét. Nincs többé lehetőség arra, hogy valaki „világnézeti” vagy bármilyen egyéb okból megtagadja a katonáskodást: aki így tesz, azt saját vallásának előljárói közösítik ki. Az egyház demonstrálni akarta, hogy a császár számíthat rá.

Az ide vezető út azonban hosszú volt, s a katonáskodáshoz való hozzáállás nem egyik napról a másikra változott meg. Jézus azt tanította tanítványainak, hogy még az ellenséget is szeretni kell, és sosem rejtette véka alá a hatalmasokról alkotott véleményét. Nincs okunk kétségbe vonni, hogy életpéldájával megpecsételt tanítását híven követték az első keresztények, ám már Pál apostol leveleiben is, amelyek döntő hatással voltak a kialakuló egyház teológiájára, találunk több olyan részletet, amelyek utat nyitottak az erőszakmentesség későbbi átértelmezéséhez. Az efezusiakhoz írt levélben ezt olvassuk:

„*Nem annyira a vér és a test ellen kell küzdenünk, hanem a fejedelemségek és hatalmasságok, ennek a sötét*

világnak kormányzói és az égi magasságoknak gonosz szellemei ellen. Ezért öltétek fel az Isten fegyverzetét, hogy a gonosz napon ellenállhassatok, és mindent legyőzve megtarthassátok állásaitokat. Így készüljétek föl: csatoljátok derekatokra az igazság övét, öltétek magatokra a megigazulás páncélját, sarunak meg viseljétek a készséget a békesség evangéliumának hirdetésére. Mindehhez fogjátok a hit pajzsát, ezzel elháríthatjátok a gonosz minden tüzes nyilát. Tegyétek fel az üdvösség sisakját, és ragadjátok meg a lélek kardját, vagyis az Isten szavát” (Ef 6,12–17).

Kétségtelennek tűnik, hogy a fenti sorok írója nem valóságos, hanem átvitt értelemben ír a páncélzat felöltéséről és a kard megragadásáról, azaz nem háborúra, hanem a hit megőrzésére szólít. Mondatai azonban megteremtették az alapot ahhoz, hogy az egyház Krisztus seregeként (*militia Christi*) tekintsen magára. A hitért küzdő sereg csakhamar rájött, hogy Krisztus ellenségeit valóságos fegyverekkel is le lehet, sőt le is kell győzni. A spirituális had előbb-utóbb tényleges hadsereggé vált. A hit védelmében hadra kelt egyház: ez a kép adja a muníciót a pogányok elleni, mind véresebb harcokhoz a középkor és az újkor során is, gondoljunk csak a keresztes hadjáratokra! Bár Pál apostol aligha gondolta, hogy képletes értelmű sorait így értelmezi majd a „hálás” utókor, másutt maga is megerősíti, hogy létezik jogos, Isten akaratából elkövetett erőszak:

„Minden lélek vessen alá magát a fölöttes hatalomnak. Mert nincs hatalom, csak az Istentől, és ami van, azt Isten rendelte. Ezért aki a hatósággal szembe száll, Isten rendelésének szegül ellene. Az ellenszegülő pedig magára vonja az ítéletet. Az előljárók nem azért vannak, hogy a jótétől ijesszenek el, hanem a rossztól. Azt szeretnéd tehát, hogy ne kelljen tartanod a hatalomtól? Tedd a jót és megdicsér, mert az Isten segítse őt a javadra. De ha gonoszságot művelsz, rettegj, mert nem hiába viseli a kardot. Isten eszköze, a harag jogos végrehajtója ő a gonosztevővel szemben” (Róm 13,1-4).

A világi hatalom tehát Istentől ered, és Isten nevében bünteti meg mindazokat, akik rászolgáltak. Jézus Istene a tékozló, bűnök sorozatát elkövető fiát is szeretettel visszafogadó, megbocsátó Atya volt, ám Pál Istene könyörtelenül megbünteti azokat, akik rosszat tesznek, s ebben a büntetésben a világi hatalmak lesznek Isten segédjei. Jézus istenképe keveretlen: Istene a feltételek nélkül irgalmas, szerető Abba, Pálé viszont a feltételekkel irgalmas, máskülönben bosszúálló Úr: „azon könyörül, akin akar, és azt teszi megátalkodottá, akit akar” (Róm 9,18; lásd még Gal 6,16; 1 Tessz 1,10; 4,6 stb.).

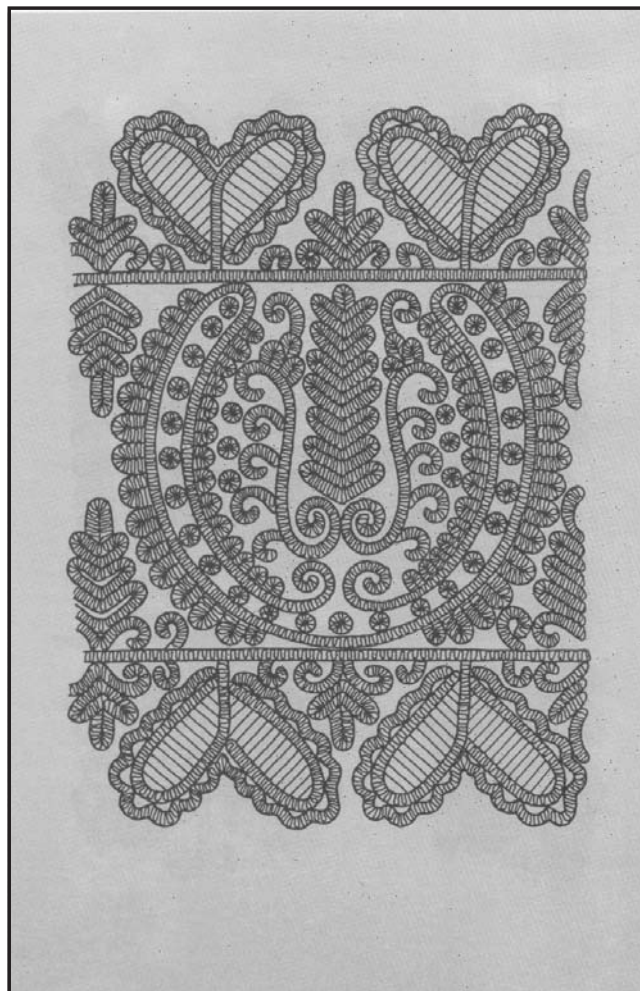
Az istenkép kevertségének oka alighanem az ószövetségi hagyományban keresendő. Ezt az örökséget a korai keresztények nem tudták megfelelően kezelni. Az ószövetségi Isten ugyanis kétarcú: tud irgalmas, de tud bosszúálló is lenni. Övja népét a gonoszoktól, de olykor azt üzeni prófétáival, hogy pusztítsák el ellenségeiket. Isten akaratából a zsidók megütköznek az amalekitákkal, és amíg Mózes széttárt tartott karral könyörög az Úrhoz, a zsidók vannak fölényben (2Móz 17,11). A Tóra hagyománya, hogy az Isten akaratából vívott háború igazságos, és nincs benne semmi elítélendő. Hiába szállt szembe Jézus ezzel az istenképpel, hirdelve az Atya megbocsátó szeretetét. A büntető Isten hagyománya olyan erős volt, hogy fönmaradt a keresztény gyülekezetekben is, és még maga Pál apostol sem tudott megszabadulni tőle: „Ne álljatok bosszút magatokért,

szeretteim, hanem hagyjatok teret [az Isten] haragjának, hiszen írva van: «Enyém a bosszú, én majd megfizetek» – mondja az Úr” (Róm 12,19, idézet: 5Móz 32,35 stb.).

Megállapítható, hogy a korai kereszténység gyakorlatban az erőszakmentességet tanította, tehát emberi eszménye a szelídség. Eközben pedig azzal vigasztalta az egyént, hogy szelíd életében elszenvedett sérelmeiért az Isten bosszút áll érte. Az istenkép és az emberkép diszharmoniaja azonban szükségképpen maga után vonja az emberkép fokozatos hozzáigazítását az istenképhez. Ha Isten bosszúja igazságos, akkor ennek eszközei miért ne lehetnének éppen a hívő keresztények? Ezáltal feltárul az út az Isten akaratának megfelelő igazságos erőszak, az igazságos háború felé. (A keresztes háborúk csatakiáltása: „Isten akarja!”)

Az ószövetségi hagyomány válaszút elé állított minden korai keresztény gondolkodót. Miként viszonyuljunk egy olyan könyvhöz, amely szerint Isten elpusztítja ellenségeit, noha a mi mesterünk azt tanította nekünk, hogy „szeressétek ellenségeiteket”? A keresztény apologeták és az egyházatyák munkáiban háromféle hozzáállás kristályosodik ki.

Vannak, akik elutasítják a teljes Ószövetséget, mert az nem hangolható össze Jézus üzenetével. Eme egyszerű és világos álláspont legnevezetesebb képviselője a II. század első felének híres-hírhedt tanítója, az eretnekként számon tartott szinópei Markión. Szerinte az anyagi világot egy gonosz, tehetségtelen és kicsinyes bosszúra hajló alkotó, a Démiurgosz teremtette, és a

zsidó hagyomány őt nevezi Jahvének. Jézus a valódi, nem anyagi világban élő, szerető és szelíd Isten követe volt. Markión elutasította a Tórát mint jézustalan művet, és csak a páli leveleket, valamint Lukács evangéliumát tartotta hiteles forrásnak. Tanítását a születő egyház nem fogadta el, és 144-ben kiközösítették. A kereszténység főárama nem állt szóba a zsidó hagyomány teljes elutasításával.

Mások úgy tartották, hogy az Ószövetségben leírtakat *nem szó szerint, hanem allegorikusan* kell értelmezni. Legfontosabb alakjuk *Origenész* (185–254) volt. Ő úgy vélte, hogy „a harcokról, győztesekről és legyőzöttekről szóló történeteken keresztül kimondhatatlan misztérium nyilvánul meg azok számára, akik képesek ezek megítésére” (A princípiumokról, 4,2,8). Ezek a véres történetek belső, lelki vívódások irodalmi reflexiói, és ekképp is értelmezendők. Mindezek nem történtek meg a valóságban, hanem az a feladatunk, hogy a történetekből kihámozzuk a spirituális igazságot. Egy példa: „Ha pedig egyszerre kell magyarázattal szolgálni az ellenség leölése és az igaz mindenkifölötti uralma kapcsán, a következőket mondhatjuk. Amikor azt állítja, *reggelenként kiirtottam a föld minden bűnösét, hogy kigyomlálgak az Úr városából mindenkit, aki törvénytelenséget művel*, a próféta átvitt értelemben mondja földnek a testet, amelynek törekvése Isten elensége, az Úr városának pedig saját lelkét, melyben Isten temploma volt...” (Kelszosz ellen, 7,22).

A harmadik, végül túlsúlyra jutott álláspont szerint a Biblia véres valósága *történeti tény*, amely megfelelt a Krisztust megelőző kor szükségszerűségeinek, ám a Krisztus-esemény felülírta és megváltoztatta a háborúhoz való hozzáállást. Nem szabad többé úgy viselkedni, mint az Ószövetség nagyjai tették, de ettől még cselekedeteik a maguk korában értelmezve érvényesek és Istennek tetszők, hiszen Isten maga is részt vett e csatákban: „az Úr angyala megölt az asszírok táborában száznyolcvanötezer embert; és mi is elfogadjuk ezt, sőt így is tartjuk” – írja a 165 körül mártírhalált halt *Jusztinosz* (Párbeszéd a zsidó Trüphónnal, 83). *Tertullianus* (160–225 k.) pedig Krisztus megváltó keresztalálának szimbolikus előképét fedezi föl Mózes fent említett imájában, kihasználva Józsué és Jézus névazonosságát: „De hát miért csak akkor imádkozott Mózes széttárt kézzel, leülve, amikor Józsué (= Jézus) Amalek ellen harcolt? Az ilyen feszült helyzetben inkább térdre esve, mellét verve, szemét lesütve kellett volna imádkoznia! Nyilván azért, mert ugyanott, ahol az úr nevét viselő (Józsué) harcolt, fog majd egykor küzdeni maga az Úr az ördöggel, és keresztalakra volt szükség, amely által majd Jézus (= Józsué) győzelemre jut.” (Tertullianus: Markión ellen, 3,18. Lásd még: *Irénéusz*: Az eretnekiség ellen, 4,24, *Jusztinosz*, i. m. 90.) Isten tehát vagy korábban volt véres hadúr, és mostanra megenyhült, jóságos Atyává szelídült, vagy most is képes mindarra, amit az Ószövetség lapjain tesz, csak éppen szolgáinak tiltja meg ugyanezt. Akárhogy is, e hozzáállás tovább erősítette az istenkép imént említett kevertségét.

A korai kereszténység viszonya a hadsereghez nem kevésbé ellentmondásosan alakult. Az egyházatyák nem mulasztják el megjegyezni, hogy Keresztelő János, Jézus, Péter és Pál is szóba állt katonákkal, és egyik alkalommal sem tudunk arról, hogy e tisztek lemondtak volna hivatásukról. Keresztelő János általános emberiségre intette a zsoldosokat, de nem követelte meg, hogy

hagyják ott a hadsereget (Lk 3,14). Jézus meggyógyította a kafarnaumi százados szolgáját (Mt 8,5, ill. Lk 7,1), Péter megkeresztelte Corneliust, a római centuriót (ApCsel 10), és Pál sem utasította másra a fegyveres börtönőrt, mint hogy higgyen Krisztusban (ApCsel 16, 27-34). Ennek ellenére nincs tudomásunk arról, hogy az I. században bármely megtért keresztény katonának állt (vagy az maradt) volna. Csak a II. században emelik fel szavukat egyes egyházatyák a keresztény hívek katonai szolgálata ellen. Az alábbiakban elsősorban Tertullianus véleményét ismertetem, akinek egyik korai műve, a 197-ben íródott *Apologeticum* azt próbálja igazolni, hogy a keresztények akkor is hasznos és hűséges alattvalói a birodalomnak, ha nem akarnak katonáskodni – ők ugyanis nem fegyverrel, hanem imádsággal támogatják a császárt:

„*Mindnyáján folytonosan könyörgünk az összes császárokért: hosszú életet kérünk nekik, zavartalan uralkodást, biztonságos házat, vitéz hadsereget, hűséges szenátust, becsületes népet, nyugodt földkerekséget, s amit csak óhajt még az ember és a császár*” (Apol. 30,4).

„*Amde még más, erőteljesebb szükség is adódik, hogy a császárokért, sőt egyáltalán az egész császári birodalom főnnállásáért s a római államért is imádkozzunk. Nagyon jól tudjuk, hogy az egész földkerekséget közelről fenyegető szörnyűséges összeroppanást és a borzalmas szorongásokkal ijesztő idők végétét a Római Birodalom főnnállása tartóztatja csupán. Így azután, mivel magunk is fázunk e dolgok megtapasztalásától, míg elhalasztásukért könyörgünk, Róma uralmának tartósságát is előmozdítjuk. ... Isten állította a császárokat a nemzetek élére*” (Apol. 32,1).

Tertullianus olyan „munkamegosztást” javasol, amelyben a császár és csapatai megvédik a birodalom biztonságát a külső és belső veszélyektől, a keresztények pedig imáikkal segítik az uralkodót. A II. század végén már világos, hogy a barbár invázió veszélyét a császár szilárd uralmán kívül semmi sem akadályozhatja meg, így a keresztények feladata – saját érdekében is – az uralkodó spirituális támogatása (vö. *Origenész*: Kelszosz ellen, 8,65-70). E támogatás egyáltalán nem jelentéktelen, hiszen a keresztények létszáma nagyon megnövekedett: „*Tegnapiak vagyunk, és betöltöttünk már mindent, ami a tiétek: a városokat, a szigeteket, a várakat ... magát a hadsereget, a kerületeket, a tízes csapatokat, a palotákat, a szenátust, a fórumot, és csupán a templomokat hagytuk meg nektek*” (Apol. 37,4). Kétséges, hogy mennyire hihetünk Tertullianusnak a keresztény katonák számának túlsúlyra jutásáról, de azt a sírfeliratok is tanúsítják, hogy a II. században már voltak keresztények a hadseregben. Ezt bizonyítják a szerző későbbi művei is (elsősorban: a bálványimádásról [De idolatria] és a katonai koszorúról [De corona]), amelyekben kifejti, hogy keresztényeknek nem volna szabad katonáskodniuk. Nem érdektelen, hogy mivel indokolja álláspontját:

„*Nem fér össze a kettő, isteni és emberi eskü ... egy lélek nem kötelezheti el magát kétfelé, Istennek és a császárnak*” (A bálványimádásról, 19). „*Hitünk szerinti meggyőződésünket nem adhatjuk fel a kényszerítő körülmények fellépésekor. Nincs olyan kényszerítő ok, ami miatt ezzel felhagyhatnánk ... Még az áldozatbemutatis esete sem, vagy a nyílt hittagadás kényszere sem, ami meglehet, gyötrelmekkel és kínzásokkal jár, de még ezen kényszerítő körülmények sem mentenek fel, mert még ennél is erősebb a hittagadástól való félelem kényszere...*” (A koszorúról, 11).

A keresztények tehát azért nem katonáskodhatnak, mert esküvel megpecsételt hűségük kétfelé húzta őket: a császár felé és az Isten felé is. Az uralkodó irányában tanúsított hűség elsősorban a hadseregben is rendszeres áldozati szertartásokon nyilvánult meg, amelyeket a keresztények bálványimádásnak tekintettek. De nemcsak az áldozatok számítottak rituális cselekménynek, s ezáltal a keresztények számára tilalmasnak. Tertullianus elismerően számol be egy katonáról, aki egy díszfelvonuláson nem volt hajlandó viselni a katonák tölgyfaágakból font koszorúját, és amikor felelősségre vonták, azt felelte, hogy ő nem hordhatja a koszorút, mert keresztény, és vállalta a mártírhalált (A koszorúról, 1). A III. század végéről fennmaradt számos vértanúakta szereplői közt akadnak katonamártírok is, mint például Marcellus, aki centurióként megtagadta részvételét a császár születésnapjának tiszteletére rendezett lakomán, mert „mostantól fogva nem harcolok a császárnak, megvetem a kőből és fából faragott istenek tiszteletét, mert azok néma és süket bálványok”.

Ezen a ponton fontos megállapítást tehetünk. A katonamártírok rendre keresztény hitükre és a bálványimádás tiltott voltára hivatkoztak. Ha fölmerült is, hogy egy kereszténynek nem szabad gyilkolnia (lásd pl. Tertullianus: Koszorú 11,2), az mindig csak másodlagos érv lehetett – ám leggyakrabban elő sem került. A II–III. századi keresztény hitű katonák sosem azért vállalták a mártírhalált, mert nem akartak gyilkolni, hanem azért, mert nem akartak a bálványimádás bűnébe esni! Úgy is fogalmazhatunk, hogy a szolgálatmegtagadás vallásuk szabályaiból, és nem erkölcsi eszményükből fakadt. A bálványimádást minden körülmények közt elkerülendő bűnnek tekintették, sokkal súlyosabbnak, mint az emberölést.

Az a tény, hogy a keresztényeknek nem annyira magával a katonáskodással volt gondjuk, mint inkább az ezzel járó rituális cselekményekkel, rávilágít a kereszténység és a bevett római vallások közti alapvető különbségre. A rómaiak eredendően is sok istent tiszteltek, de hódításaik során igyekeztek a legtöbb leigázott nép isteneit is becsatolni a maguk vallásosságába. Halatlan expanziós sikereiket gyakran éppen annak tulajdonították, hogy ők a „legvallásosabb nép”. Ez a vallásosság a katonaság esetében előírt bizonyos kötelező rítusokat (például áldozatbemutatás a császárnak), és lehetővé tette számtalan egyéb helyi, egzotikus kultusz gyakorlását is (például Mithrasz, Ízisz, Attisz és Kübelé stb.). A római vallásosság központjában elsősorban nem hittartalmak álltak, hanem a kultuszcselekmények. A rítusokban nem hinni kell, hanem végre kell őket hajtani: ez a kéz vallása, nem szívé. A kereszténység azonban (zsidó hagyományként) képtelen volt nem hinni abban, amit vallási cselekményként végez. A katonamártírok felettesei gyakran adtak hangot értetlenkedésüknek, hogy a keresztények miért nem hajtják végre az áldozatot, aztán állnak tovább. Nem értették, hogy mi-

ként lehet a szív dolgává tenni a rítuscselekményt. A keresztények pedig úgy érezték, ha végrehajjták az előírt áldozatot, akkor rögtön bálványimádóvá is válnak, és ezt mindenáron el akarták kerülni. A római kultuszok vallásgyakorlókat kívántak, a kereszténység viszont hívőket.

Éppen ez a kétféle hozzáállás segít megértenünk, hogy miért nőtt meg igen nagy mértékben a keresztény katonák száma a III. század során. A római megközelítés („a kéz vallása”) teret nyert a keresztények körében is. Azok a keresztény katonák, akik nem vállalták a mártírhalált, vallásgyakorlóként voltak keresztények, nem pedig valódi hívőként. Végrehajtották a kötelező római rítusokat, majd éltek így vagy úgy keresztényként is. A mártírakták éppen azoknak állítanak emléket, akik nem voltak hajlandók vallásgyakorlókká válni, és a szív vallásaként tekintettek a kereszténységre. Az emlékezet a vértanúkat tartja nagyobb becsben, de a túlnyomó többség nem olyan volt, mint ők.

A „vallásgyakorló” többség hatására a katonaság megítélése is megváltozott. *Lactantius* (240–320 k.) már megkülönbözteti a hagyományos háborúskodástól az Isten népe által vívott háborút, mert az előbbi rút, ez utóbbi viszont dicséretre méltó dolog. Tertullianusszal és Órigenésszel ellentétben egyáltalán nem tartja visszásnak, hogy keresztények katonaként szolgáljanak. A konstantini fordulat idején alkotó *Euszebiosz* (263–339) számára végképp nem kérdés már a katonás-

kodás. *Egyháztörténet* című művének propagandisztikus célja bemutatni, hogy Konstantin uralmával elérkezett az új Jeruzsálem birodalma, és a háborúkkal sincs semmi gondja, föltéve, hogy a császár ellenfelei (Maxentius, majd Licinius) véreznék el bennük. Konstantin császárnak hadseregére volt szüksége, és a keresztények nem bizonyulhattak hűtlennek ahhoz, aki vallásuknak privilégiumokat nyújtott. Bár nyilván akadtak néhányan, a történeti emlékezet nem tud olyanokról, akik keresztényként megtagadták volna a szolgálatot Konstantin seregében. Elérkezettünk az Arles-i Zsinathoz: „Akik a békében eldobják a fegyvert, közösiítsenek ki.”

A korai keresztény közösségekben tehát tovább élt Jézus tanítása a szelídségről, de a katonaság elutasítását elsősorban nem erkölcsi, hanem vallási okokkal magyarázták. A Didakhé „értelmes” erőszakmentessége nem folytatódott. A „szeressétek ellenségeitek” nem azért maradt érvényben, mert ésszerű, hanem azért, mert egy tekintély (Krisztus) ezt parancsolta. De nem telt bele három évszázad, és a vallás megtalálta a kiskapukat az Istennek tetsző háborúhoz. A keresztény hívek közt is tért hódított az üres vallásgyakorlat, és így az „átlagkeresztény” nem is különbözött már olyan nagy mértékben az „átlagpogány”-tól. Mindkettő megélhetést akart, vallási nyugalmat és a birodalom biztonságát. Konstantin számíthatott rájuk.

